

QARSHI
DAVLAT
UNIVERSITETI

JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKIY XALQLAR ADABIYOTIGA TA'SIRINI O'RGANISH MUAMMOSI

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

QARSHI - 2023

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

**JADIDCHILIK HARAKATI VA
UNING TURKIY XALQLAR
ADABIYOTIGA TA’SIRINI
O‘RGANISH MUAMMOSI**

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

2023-yil 13-oktabr

Qarshi
‘Nasaf’ NMIU
2023

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 2-maydagi 118-son buyrug‘ining 1-ilovasi “2023-yilda xalqaro miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejası”ga muvofiq Qarshi davlat universitetida 2023-yil 13-oktabr kuni bo‘lib o‘tadigan “Jadidchilik harakati va uning turkiy xalqlar adabiyotiga ta‘sirini o‘rganish muammosi” mavzusidagi Xalqaro ilmiy konferensiyasiga taqdim etilgan maqola va tezislarni o‘z ichiga oladi.

Konferensiya materiallarida o‘zbek mumtoz adabiyoti va jadidchilik masalalari, jadidchilik g‘oyalari va yangi o‘zbek adabiyoti, jadidchilik va turkiy xalqlar adabiyoti, jadidchilik va turkiy tillar muammosi, ta‘lim bosqichlarida jadidchilik va jadid adabiyotining o‘qitilishi masalalari qamrab olingan.

To‘plam soha mutaxassislari, filologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talaba va magistrlar hamda o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchilari uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

KONFERENSIYA TASHKILY QO‘MITASI TARKIBI:

D.H.Nabiyev – universitet rektori, professor

A.E.Xolmurodov – o‘quv ishlari prorektori, professor

I.R.Bekpo‘latov – ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, professor

O‘.Sh.Abdullayev – yoshlar masalalari va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, PhD, dots.

X.G‘.Djurayev – moliya-iqtisod ishlari prorektori

B.X.Rizayev – Filologiya fakulteti dekani, PhD, dots.

D.J.Rahmatova – universitet tuzilmasidagi “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyi direktori, PhD, dots.

MAS‘UL MUHARRIR: **N.N.Shodmonov** – f.f.d., prof.
MAS‘UL KOTIB: **G.H.Ernazarova** – f.f.d., prof.

TAQRIZCHILAR:

N.A.Jabborov – f.f.d., prof.

O.R.Jo‘raboyev – f.f.n., katta ilmiy xodim

TAHRIR HAY‘ATI:

D.To‘rayev – f.f.d., prof.

B.Yo‘ldoshev – f.f.d., prof.

G.Imomova – f.f.d., dots.

Sh.Nuriddinov – f.f.d., dots.

R.Jumayev – PhD, dots.

S.Mo‘minova – f.f.n., dots.

N.Umarova – PhD, dots.

G.Ravshanova – PhD, dots.

U.Abdullayeva – PhD, dots.

G‘.Shodmonov – PhD, dots.

*Qarshi davlat universiteti Kengashining 2023-yil
5-oktabrdagi 2-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.*

© To‘plam, 2023-yil
© “Nasaf” NMIU, 2023-yil

ISBN 978-9910-9711-9-8

FIDOYI MA'RIFATPARVARLAR FAOLIYATI – ILMIY TADQIQOTLAR KO'ZGUSIDA

Yurtimiz tarixida XIX asr oxiri va XX asr boshlari alohida ahamiyatga ega bir davr hisoblanadi. Chunki bu davrda millatimizni ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan uyg'otishga qaratilgan jadidchilik nomi ostida katta kuch harakatga keldi. Jadid bobolarimizning eng muhim g'oyasi va vasifasi qullikka mahkum bo'lgan xalqni chin ma'noda hurlikka olib chiqish, savodsizlik zulmatida qolgan avlodga ilm-ma'rifat ziyosini yetkazish edi. Buni jadidchilik harakatining buyuk namoyandasi, ma'rifatparvar Avloniyning "qora xalqni oqartirmoq va ko'zin ochmoq chorasiga" kirishilgani haqida aytgan gaplari ham tasdiqlaydi.

Ta'kidlash joizki, mazkur davrda Turkiston milliy-taraqqiyparvarlik harakati – jadidchilikning muhim markaziga aylangan edi. Jadidlar turli mamlakatlardagi taraqqiyot va islohotlar uchun olib borilgan harakatlarning tajribasini milliy asosda qayta ishlashga intildi. Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh g'oyasi juda murakkab sharoitda shakllanib yetildi. Davrning ilg'or namoyandalari bo'lgan jadidlar ana shunday murakkab va qiyin sharoitlarda ham ezgu maqsadlaridan bir qadam ortga chekinmay ma'rifat tarqatish, ta'lim-tarbiya sohasini isloh etishga jiddu jahd qildilar. Chunki ular faqat ta'lim-tarbiya, ilm-ma'rifat bilangina ozodlikka, taraqqiyotga erishish mumkinligini yaxshi anglaganlar. Hurlikka erishmagan xalq esa taraqqiyotdan ham begona bo'ladi. "Kamolotning yagona omili o'z aqliga, o'z mulkiga, o'z mehnatiga egalikdir", degan edi yirik jadidshunos olim Begali Qosimov "Mustaqillik o'zlikni tanimoqdir" nomli maqolasida.

Akademik Naim Karimov jadidlarining bu olijanob tashabbus va harakatlari haqida shunday degan edi: "Bu voqea, garchi o'sha davrda kutilgan natijani bermagan bo'lsa-da, yetmish nafar o'zbekistonlik talabani Germaniyadagi o'rta va oliy o'quv yurtlarida ta'lim olishi o'z davrida qanday katta aks sado bergan bo'lsa, hozir ham o'zbek jamiyatini shunchalik haya-jonlantirib keladi". Lekin afsuski, millat ziyolilari, jadidlar va butun xalq umidi bo'lgan bu talabalar taqdiri sovet davlati va mustabid tuzum tufayli fojiali yakun topti. Butun millat orzusi va ezgu maqsadlari uchun vatanlariga qaytgan, qator sohalarning rivoji yo'lida xizmat qilishni boshlagan sobiq talabalar qirib tashlandi. Omon qolganlari esa o'zga mamlakatlar taraqqiyotiga hissa qo'shdilar.

Tarixga nazar solinsa, o'zbek millati shon-sharafli yo'llar bilan birga musibat va qayg'uga to'la uzoq qonli yo'llarni ham bosib o'tganiga guvoh bo'lish mumkin. Millatimiz tarixida ana shunday unutilmas fojia 1938-yil sodir bo'ldi. Bu ulkan fojiada hurriyat uchun kurashgan 1,5 million Vatan fidoyilari qatag'on etilgan. Istiqolga intilgan 700 ming millat qahramonlari otib tashlangan. Ular orasida Rahim Inog'omov, Usmonxon Eshonxo'jayev, Rustam Islomov, Fayzulla Rahimboyev, Akbar Islomov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev kabi davlat va jamoat arboblari, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat kabi xalqning ardoqli shoir va yozuvchilari, G'ozim Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Otajon Hoshimov, Majid Qodirov, Ziyov Saidov, Munavvar Qori, Botu, Usmon Nosir kabi ma'rifatparvar kishilar zulm va zo'ravonlik qurboni bo'ldi. Millat ma'rifatiga, diniga, asliyatiga, umuman uning kelajagiga bolta urilgan bu alamli, iztirobli kunlarni xalqimiz hech qachon unutmaydi. Chunki butun bir millat ziyolilarining o'ldirilishi shu millatning taraqqiyotini 100 yillarga kechiktirib yubordi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ko'plab nutqlari, uchrashuv va tadbirlarda tilga olingan quyidagi fikrlari ayni haqiqatdir: "Agar jadidlarimiz qirg'in qilinmaganda edi, hozir bizda "to'rtinchi renessans" bo'lardi. Agar ota-bobolarimiz qirib tashlanmaganda edi, ularning bilimi, ularning ilmi bilan katta kashfiyotlar qilinardi". "...tarixda ikki buyuk Renessansga zamin bo'lgan mintaqamizda uchinchi Renessansni aynan jadid ajdodlarimiz amalga oshirishlari mumkin edi".

Bugun mamlakatimizda millat qahramonlari bo'lgan jadidlar nomini tiklash, xotirasini abadiylashtirish va ma'naviy-marifiy merosini o'rganishga jiddiy e'tirbor qaratilmoqda. Mustaqilligimizning 32 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida prezidentimiz bu xususida quyidagilarni bayon qilgan edi: "Biz yurt ozodligi yo'lida kurashgan, nohaq ayblanib,

bu dunyodan armon bilan ketgan vatandoshlarimizning pok nomlarini tiklashni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ygan edik. So'nggi uch yilda ularning 856 nafari Oliy sud tomonidan oqlandi. Biz bunday ezgu ishlarni albatta davom ettiramiz. Zero, bu masalada adolat qaror topishi shart... Agar 3 ming yillik tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, ota-bobolarimiz asrlar mobaynida dunyo tamadduniga nafaqat jismoniy, balki intellektual mehnati bilan ulkan hissa qo'shganiga guvoh bo'lamiz. Biz jahonga faqat xomashyo emas, avvalo ilm-ma'rifat, ma'naviy boylik yetkazib bergan ne-ne ulug' zotlarning avlodimiz. Hech shubhasiz, ularga xos bo'lgan buyuk fazilatlar, ular yaratgan shonli an'analar bugun ham bizning qalbimizda, ongimizda, hayotimizda yashamoqda".

Shu ma'noda, bugun Qarshi davlat universitetida xalqaro miqyosda o'tkazilayotgan "Jadidchilik harakati va uning turkiy xalqlar adabiyotiga ta'sirini o'rganish muammosi" mavzusidagi ilmiy-amaliy anjumanning ham ahamiyati juda yuqori deb hisoblaymiz. Mazkur anjuman ham jadid ma'rifatparvarlarining hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, ilmiy-ijodiy merosini o'rganishga, shuningdek, ularning millatimiz, xalqimiz ozodligi yo'lida chekkan zahmatlari, kurashlari, umuman, barcha xayrli ishlarini bugungi avlod ongu shuuriga singdirishga katta hissa qo'shadi deb ishonamiz. Anjumanning barcha qatnashchilariga yangi ijodiy yutuqlar, konferensiya ishiga esa muvaffaqiyatlar tilaymiz.

D.H. Nabiyev,
Qarshi davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Foydalanilagan adabiyotlar:

1. Собиров А. Она тилимиз булоқ сувидек тоза ва истеъмолга яроқли бўлиши керак //“Тилшуносликнинг долзарб масалалари” VI китоб. – Тошкент, 2013.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиқов Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ.
3. Джурабоева З. Тил экологияси: муаммо ва ечимлар // “Тилшуносликнинг долзарб масалалари. VI китоб. – Тошкент, Академнашр, 2013. -Б. 9-13. – Тошкент: Шарқ, 2000. - Б.302.
4. Совет даври ўзбек адабий тилининг тараққиёти III том. – Тошкент, 1991. -Б.78.
5. Каримов С. Тил таълимида меъёр. Ўқув қўлланма. – Тошкент : Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 267.
6. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. (1, 2 китоб) – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2019. – Б. 432.

CEDİTÇİLİKTE DİL VE EDEBİYAT GAYELERİNİN UYGULANIŞI VE BİR KARŞILAŞTIRMA

Prof. Dr. Yusuf AVCI

**Turkiye, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Türk Dünyası Değerlerini Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü,
Eğitim Fakültesi-Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Başkanı**

Özet. Ceditçiler düşüncelerini halka anlatmak ve uygulamalarda örnek olmak için kitaplar, gazeteler yayınladılar. Gramer kitapları yazdılar. Ceditçi Fıtrat'ın Sarf ve Nahiv kitaplarını dil ekolleri bakımından inceledik. Nesir dilinin gazete örneği olarak 1918'de İstanbul'da yayınlanan “Sabah Gazetesi” ile 1918’Taşkent’te yayınlanan “Hürriyet” gazetesinin Türkçecilik yönünden yani anlaşılabilirlik bakımından yazı dillerini karşılaştırdık.

Anahtar Kelimeler: dilcilik, anlaşılabilirlik, gramer, Sarf, Nahiv

Giriş

Fıtrat, milletine hizmet etmek için Ali Şir Nevâî'nin hayatını ve mücadelesini örnek almıştır. Nevâî'nin eser verdiği her konuda eser vermiş, onun mücadele ettiği ilmi ve siyasî her basamakta hizmet etmiştir. Bu yönüyle Fıtrat'a “Asrımızın Ali Şir Nevai”si diyebiliriz.

Ceditçiler, her konuda olduğu gibi eğitim sistemi ve dilde de yenilikler yapmıştır. Yaptıkları bu yenilikleri kendi hayatlarında uyguladıkları gibi yazdıkları eserlerde de uygulamış ve açıklamışlardır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Fıtrat'ın dil ve eğitim sisteminde savunduğu yenilikleri çıkardığı gazete ve yazdığı dil bilgisi kitaplarına uygulayışını tespit etmektir.

Yöntem

Çalışmada Fıtrat'ın çeşitli çeşitli gazete yazıları ile dil bilgisi kitapları savunduğu yenilikleri uygulayışını bakımından incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır.

Bulgular

Eserlerinde bir idealin, bir derinliğin ve teorinin olmaması düşünülemez. O eserlerinde Sovyet ideolojisinin penceresinden bakmaz. Türk diline bakış açısı, Kaşgarlı Mahmud'un tasniflerine dayanır. Serf isimli eseri bu yönüyle alanında bir ilktir. Fıtrat bu eserlerinde Özbek Türkçesi yerine çoğu kere “Türkçe” terimini tercih ederek Türk dilini bir bütün olarak görür.

Fitrat'ın Nahiv'i (1927) üretken dönüşümlü dil bilimi akımının temelini oluşturur. Cümleyi zihni yapıdaki esas unsurların etrafında genişletir. Bu yaklaşım şekli de üretken dönüşümlü dil bilimi akımının düşünce şekli ile ilişkilidir.

“Türk dilinin genetik köklerinde derin ve yüzey yapı sistemi vardır. Çomski'nin Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi akımının dayanağının Türk diline ait olduğunu görüyoruz. Fitrat'ın Sarf ve Nahiv eserleri gerçek anlamda “Dönüşümlü Üretken Dil Bilim akımının” ilk örnekleridir. Bu sebeple “Dönüşümlü Üretken Dil Bilim akımının” fikir öncüsünün Fitrat olduğunu söyleyebiliriz” (Avcı, 2022).

Türk dilinin özelliklerini doğru tespit eden Batılı araştırmacılar da vardır. Maks Müller'in dilin oluşumundaki düşünce yapılarına işaret ettiği görüşlerini Ahmet Cevat Emre aktarır. Ahmet Cevat Emre, Müller'e göre “Türk gramerini okumak bu dili konuşmak ve yazmak öğrenmeye en küçük bir arzu olmadığı halde bile gerçekçi bir zevktir. Türkçenin gramerinde duru bir dil yapısı görüyoruz, onda düşüncenin iç oluşlarını seyredabiliyoruz, bir billur kovan içinde bal peteklerinin oluşunu seyredebildiğimiz gibi” (1933, Müller 1875) olduğunu söyler.

Ceditçi Fitrat'ın amacı Türkleri, doğduğu topraklarda bağımsız yaşayan, kültürel değerlerini koruyan, hayat standardı yükselmiş ve bilimden yararlanabilen insanlar olarak görmektir. Önce, çocuklara alfabeyi yeni yöntemlerle öğretme davası olarak başlayan bu hareketin, sonraları çeşitli zamanlarda Rusların istilasına uğrayan ve çarların baskısı altında uzun devirler bilim ışığı görmeyen Türk halklarının bir eğitim ve kültür davası hâline geldiğini ve yine bazı dönemlerde de haksızlığa, emire karşı baş kaldırma, demokratikleşme ve bu yolla hak arama gibi siyasî görevler yüklendiğini görüyoruz.

19. yüzyılın sonlarına kadar, küçükler de büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise Türklerde her mescidin yanında bir okul bulunurdu. Bunların yanında “meptik” denilen bu ilkokullarda öğretim yöntemleri “usulsüzlük” denilecek kadar eskimiş bozulmuş durumdaydı. Bu “falaka mekteplerinin” öğretmenleri ise mahallenin imamı olurdu. Kız çocuklarına yasak olan bu erkek öğrenci okullarında yazıya önem verilmeden sadece okuma öğretildiği için Ceditçilerin en büyük derdi okul sıkıntısı olmuştur.

Rusya' da Şubat 1917 ihtilalinden sonra, Türkistan Ceditçileri, Münevver Kari liderliğinde “Şuara-yı İslâm” isimli bir teşkilat kurarlar. Bu teşkilat onların Kültür hayatındaki ilk açık teşkilatıdır. Sovyet hükümetinin ilk devirlerinde Ceditçiler, kendi milli kültür politikalarını değişik gazeteler çıkarmak suretiyle devam ettirme imkânı bulduklarını düşünürler.

Fitrat, eserlerinde terim konusuna da değinir. “Komisyon tarafından kabul edilen terimler kesin olup bütün okul kitaplarında da bu terimler kullanılacaktır” (Fitrat, 1927:2). şeklinde bağlayıcı bir karar alınmasına rağmen kesinlikle ısrar edilmez, kullananın tercihi bırakılır. Bazı kavramlar için şimdilik her iki terimin de kullanılması kararına varılır.

Fitrat, milletin uyanışının atalarını, ülkesini vatanını tanıdıktan, kendisini anladıktan, kendi tarihini kültürünü bilerek onunla övünmeye başladıktan sonra gerçekleşeceğine inanıyordu. Bu düşüncelerle Fitrat, Timur Han'ın türbesini ziyarete gider. Türbede Timur Han'a seslenişinde dünya görüşünü, amaçlarını yansıtır.

“Ulu hakanım! Türklük şerefi yağmalandı. Türk için bıraktığınız devlet bitti, Türk adına kurduğunuz hakanlık yağmaya gitti... Senin gücünle dünyanın hocası olan Türk, karanlıklara gömüldü... Bunlara ben sebep oldum. Senin Turanını kendim dağıttım, senin Türklüğünü kendim ezdirdim, senin emanetlerine hıyanetliği kendim yaptım... Ben elime geçirdiğim kılıcını, çalarak atmasaydım, Turanım yağmalanmazdı...!” (Fitrat, 1917b). Yok, sen kimsesiz değilsin. İşte ben bütün varlığım ile sana yardım etmeye hazırım... Ben senin için yaratıldım, senin için yaşıyorum, senin için öleceğim... Karanlıklar içinde ışısız kalan gözler için; toprağından sürme almaya geldim... oturan ve kan ağlayan Türkün halini arz etmeye geldim, hakanım! (Fitrat, 1917a).

Ceditçilerin düşünceleri hayatlarına yansır. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için hayatının her devri bir örnektir, modeldir. Gençleri eğitmek için şöyle seslenir:

*Turma yügür, tinma, tiriş, bükülme yüksel, / Hurma, kiriş, korkma, yapış, yürme kozgal!
El yolni töşib turgan eski bulutlarniñ /Yandirib, koy, yirtib tasla, barçasın yok et!
Kıla almasañ su işlerni /Seniñ üçün horlıkdır bu!. . . /Yıkıl, yok ol, ket! (Aliyev 1982)*

Bu gençlikten beklentilerinden sonra kendi vatan anlayışını Farsça şu şiirinde tarif eder:

“Binma seheri azmi tavafi vatani men/Ah-ah çi vatan, secdeğahi canu teni men./

Hem mahı menü asayışi, izzi şerefi men,/Hem Ka'bei, Kiblei men, hem Çemeni men¹”(Kasım1989).

Bu ifadeleri sadece kelimelere sığdırmak mümkün mü?

1919'un başlarında “Çağatay Gürüngü” topluluğunu kurarlar. “Gürüng”, hükümetin izniyle kurulmuş resmî bir topluluktur. Gurubun programı “Tarih ve Edebiyat Mirasından Yararlanmak”tır. Bu programı Ruslar zararsız gibi görür. Çünkü “Çağatay Gürüngü” kendisini genellikle dil, edebiyat ve imla sorunlarına yöneltmişti.

Fitrat, düşüncelerini sadece kendi yayın organlarında paylaşmaz. “Tilimiz” makalesi, idarenin yayın organı özelliğindeki “İştirakuyun”da 1919 yılında yayımlanır (Aliyev, 1982).

Fitrat, dil konusuna, mensubu olduğu toplumun adını düşünmek ve araştırma yapmakla başlar. Ona göre, bu toplumun bir adı olması gerekirdi ki onun dilinin de adı olabilsin (Fitrat 1927:6-10).

Türkistan'a hâkim olan, Türklüğe düşman güçlerin bu isimlendirmelerdeki amacı, Türkü eritme politikasıdır. Benzer şekilde Batı Türklüğünde de “Türk” adı adeta unutturulduğu için “Türk” adı karşılığında “Sen, yalnız Osmanlısın. Sakın başka milletlere bakarak, sen de millî bir ad isteme! Milli bir ad istediğin anda, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olursun” demişlerdi. Zavallı Türk “vatanımı kaybederim” korkusuyla “Vallahî Türk değilim, Osmanlıktan başka hiçbir zümreye mensup değilim” demeye mecbur edilmişti (Gökalp (1990:49).

Fitrat, Özbek dili ve edebiyatı hakkında araştırmalara yönelir. Bu araştırmaları sonucunda: “Divan- Lügat-it Türk'te hicri 5. asırda Türk dili iki büyük kola ayrılır ve bunlardan biri bugün Batı Türkçesi dediğimiz ‘Oğuz Türkçesi’ diğeri Doğu Türkçesi dediğimiz ‘Hakani Türkçesi’ veya sadece ‘Türkçe’dir.” şeklinde Kaşgarlı Mahmut’un görüşünü esas alır. Fitrat, Kaşgarlı Mahmud'un Doğu Türkçesini "Hakani Türkçesi" diye adlandırmasına katılarak, Asya'da Han olan Çağatay'ın adından dolayı Orta Asya edebi diline Çağatay dil ve edebiyatı denildiğini belirtir.

Fitrat “Özbek Türkçesi” terimini kullanır. Özbek Türkçesine ancak bu bütünlük içinde yani Türkçenin bir kolu olarak yaklaşır. Bu fikirlerini “Tilimiz” isimli makalesinde şu şekilde ifade eder: “...Dünyanın en bay dili Türkçedir, en bahtsız dili yine Türkçedir. Bundan önce (1920'lerde) bahtlıydı diyenler dilimizin halini bilmeden konuşuyorlar”... “Türkçenin bahtsızlığı Arap baskısıyla bağlanmıştı. Araplar ayak bastıkları ülkeye yalnız hükümetlerini değil dinlerini, kuralların da tanıtılmışlardır”

"Dünyanın en büyük hekimi olan İbn-i Sina, Türk'tür. Celaleddin Rumi, Türk'tür. Fars edebiyatının üstatlarından olan Nizami, Türk'tür. Bunlar sadece Türk milletinin değil, bütün dünyanın ulu kişileridir. Türk milleti bunların eserlerinden faydalanamamış belki bunlar kendilerini de iyice tanımamışlardır. Bunlar kendi bilgilerini Türkçe yazsalar, Türk milletinin hali muhtemelen başka türlü olurdu.” ... “Türkçe bahtsızdı binlerce yıldan beri ezilerek gelmiştir. Fakat bitmemiştir. Bitmez, yaşamıştır, yaşar. Çünkü zengindir. Türkçe yaşayacaktır...” (Fitrat, 1919 akt. Avcı, 1997:192-194).

Görüldüğü gibi *Ceditçi* Fitrat, savunduğu görüşleri dil ve dil bilgisi kitaplarında uygulamıştır.

Toplumların günlük yaşantıları ile ilgili güncel olayları gazetelere yansır. Gazeteler dilleri bakımından incelendiğinde, toplumun dili ile ilgili güncel veriler izlenebilir.

Yaptığımız bir çalışmayla 1918 yılında Taşkent'te çıkarılan Hürriyet gazetesinin ve İstanbul'da çıkarılan Sabah gazetesini Türkçecilik bakımından karşılaştırdık (Avcı & Doğan, 2023). Her iki gazetede cümleler çatı bakımından incelendiğinde, edilgen çatılı cümleler Sabah gazetesinde daha fazladır. Hürriyet gazetesindeki cümlelerde öznenin nesneye göre daha etkili olduğunu gördük. Ayrıca Türkçecilik bakımından Taşkent yazı dilinde, Türk düşünce sisteminin genetiğindeki öznellik özelliğinin daha etkili olduğu görülmüştür. Hürriyet gazetesinin dili daha

¹ Türkiye Türkçesi: Vatanımı tavaf etmeye sabah erkenden gel. Bu çyle bir vatan ki benim, canım, benim ve secdeğahımdır. O benim güç uzbündeki ayım, huzuru, izzetim ve şerefimdir. Hem Ka'bem, hem Kiblem, hem de Cennetimdir.

anlaşılrken fikir ve düşünce bakımından Sabah gazetesi zayıftır. Sabah gazetesinin, Hürriyet gazetesine oranla yabancı dillerden daha çok etkilendiği görülmüştür. Hürriyetteki yazı dili, Türk dilinin düşünce ve mantık sistemine daha uygundur. Anlaşıldığı gibi Ceditçi Fitrat savunduğu görüşlerini gazete yazılarında ancak bu kadar uygulayabilmiştir.

Sonuç

Yaptıkları her türlü yeniliği bir yaşama şekli olarak belirleyen Ceditçiler, görüşlerini eserlerinde de yansıtır. Fitrat'ın dil ile ilgili eserleri üretken dönüşümlü dil bilimi akımına kaynaklık eder.

KAYNAKÇA

1. Aliyev, Ahmed (1982) Seniñ Nurlı Köziñde Beht Oqıdım: Özbekistan Avazı. Taşkent, 9 Ocak.
2. Avcı, Yusuf. (1997). Fitrat ve Eserleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. Avcı, Yusuf. (2022). Çeditçi Fitrat'ın Dil Anlayışı ve Dil Ekollerindeki Yeri. Ceditçilerin Eğitim Faaliyetleri: Fikirler, Hedefler, Görevler ve Bunların Türkistan'ın Gelişimine Katkıları Sempozyumu. Taşkent, Özbekistan.
4. Avcı, Yusuf. & Doğan, Hasibe. Gül., (2023). 1918 Yılında İstanbul (Sabah) ve Taşkent'te (Hürriyet) Yayımlanan Günlük Gazetelerdeki Yazı Dillerinin Türkçecilik Bakımından Karşılaştırılması. ULEAD 2023, 7th International Conferance On Research In Applied Linguistics, Kahramanmaraş, Turkey
5. Fitrat, Abdurrauf (1917a) Yurt Kaygısı, II, "Hürriyet, Taşkent, 18 Ağustos 1917.
6. Fitrat, Abdurrauf (1917b) Yurt Kaygısı, III, "Hürriyet, Taşkent, 31 Ekim 1917.
7. Fitrat, Abdurrauf (1927) Serf, 5. Baskı, Taşkent.
8. Gökalp, Ziya (1990) Türkçülüğün Esasları. İstanbul: MEB Yayınları.
9. Kasım, Begali (1989) Abdurrauf Fitrat Halk Ferzendi 1 Saadet, Taşkent, S.7, s.14-15.

JADIDLAR IJODIDA TIL MASALASI

Qo'ldosh PARDAYEV,
O'zbekiston, TDO'TAU, f.f.d., professor

Annotatsiya. Maqolada jadid ma'rifatparvarlarining vaqtli matbuotdagi til masalasiga oid tanqidiy maqolalari haqida so'z boradi. Xususan, "Al-Isloh", "Oyna", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston" nashrlarida XX asr boshlaridagi maktab va madrasalar hamda badiiy asarlar tiliga oid bahslar tahlil qilinib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'z va iboralar: davr, adabiy til, matbuot, jadidchilik, adabiy tanqid, asr, Turkiston.

XX asr tongida millat ziyolilari o'zbek adabiy tilining qanday rivojlanmog'i kerakligi, buning uchun qanday yo'llardan borish lozimligini keng muhokama qilgan edilar. Bu borada eng to'g'ri yo'l sifatida xalq jonli tili imkoniyatlaridan foydalanish, o'zbek tilini boshqa tillar ta'siriga tushib qolishdan muhofaza qilish masalasini kun tartibiga qo'ydi.

Jadidlar maktab va madrasalar darsliklari tili va matbuotda chop etilayotgan maqolalarning sof o'zbek tilida bo'lishi uchun kurashdi. Til masalasiga oid bunday tanqidiy maqolalar vaqtli matbuotda muntazam e'lon qilib borildi. Jumladan, "Al-Isloh", "Oyna", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston" nashrlari shular jumlasidandir.

Ibrohim Tohiriyning "Al-Isloh"da chop qilingan "Matbuot va isloh" sarlavhali maqolasi bu jihatdan karakterlidir. Muallif Turkistonda nashr qilinayotgan asarlar va gazeta, jurnallar tili haqida so'z yuritadi. U matbuot xususida fikr yuritib, uni axloqiy –ma'naviy ozuqa beruvchi omil sifatida talqin etadi: "Bir xalqning matbuoti o'shal xalqning ko'nglida yoshiring'on, ko'kragida saqlangan tilaklarini, orzularini eng ochiq suratda ko'rsatadurg'on oynasidir. Bir xalqning matbuoti o'shal xalqning o'tganini, kelajag'ini va ando o'lg'on va o'lajaq umidlarini, farzlarini, yo'llarini, qayg'ularini so'zlaydurg'on bir tildir..." [1, 141]. Maqolaning keyingi satrlarida tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri masalasiga to'xtalib, "Sadoi Turkiston" gazetasining

MUNDARIJA

	Fidoi ma'rifatparvarlar faoliyati – ilmiy tadqiqotlar ko'zgasida	3
1-SHO'BA: O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI VA JADIDCHILIK MASALALARI		
D.H. Nabiye	Turkiston matbuotida millat va milliyat masalalarining yoritilishi.....	5
Nurboy Jabborov,	Jadid estetikasining shakllanishi.....	9
Islam Jemeney	Ismoil Gasprinskiyning Alisher Navoiy ijodiga munosabati	16
Uzoq Jo'raqulov	Fitrat – mashrabshunos.....	20
Zaynabidin Abdirashidov	Yo'l obrazi: an'ana va novatorlik.....	23
Rashid Jumayev	Jadid she'riyatida mumtoz an'analar takomili.....	26
Odiljon Avaznazarov	Muhsiniy she'riyatida ijtimoiy muhit talqini.....	29
Zilola Namozova	Komil Xorazmiy masnaviylarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.....	32
Furqat To'xtamurutov	Komil Xorazmiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari to'g'risida	36
Dilnoza Xudayarova	Jadidchilik hamda mumtoz adabiyotning uyg'unlashuvi.....	38
Nigora Bo'tayeva	Salohiyning gul va bulbul obrazi jadid adabiyoti namoyandasi Abdulla Avloniy talqinida.....	40
Baxtiyor Siddiqov	Navoiyning forsiy merosi Fitrat talqinida.....	42
Surayyo Shodiyeva	Komil Xorazmiy ijodida an'anaviy poetik obrazlar tadriji	43
Yusuf Amonov	2-SHO'BA. JADIDCHILIK G'OYALARI VA YANGI O'ZBEK ADABIYOTI	
Ziyadulla Kenjayev	Behbudiy publitsistikasining mavzuiy xarakteri.....	46
Muhayyo Yaminova	Jadidchilik va milliy adabiyot.....	52
	Miskinning ma'rifiy qarashlari.....	56
	Fitratning adabiy tur va janrlarga munosabati.....	59
	Jadid hikoyalarida milliylik va an'analar talqini.....	62
	Uslubning ko'chimga asoslangan xususiy hollari abdurauf fitrat talqini.....	67
H.P.Eshonqulov	Ikki jadid munavvari – Hamza va Cho'lpon munosabatlari xususida.....	69
Otabek Jo'raboyev	Cho'lpon va jadidchilik.....	73
Shahlo Hojiyeva	O'zbek dramaturgiyasi rivojida Hamzaning o'rni.....	75
Saodat Mo'minova	Adabiy-estetik tafakkur – poetik obraz yangilanishi asosi.....	78
Dildora Raxmonova		
Abdumurod Arslonov,	Turkistonda milliy matbuot va adabiyot.....	80
Nodira Egamkulova	Is'hoqxon To'ra Ibrat she'riyatining mavzu ko'lami va janr xususiyatlari.....	84
Ozodaxon Boltaboyeva	Jadid hajviyotining rivojlanish bosqichi.....	86
Gulruxbegim Ravshanova	Behbudiyning adabiy tanqidga doir qarashlari.....	89
Oybarchin Abdulhakimova	Fitrat publitsistikasining ijtimoiy-estetik talqini.....	92
To'lqin Kenjayev		
Shahnoza Qahhorova,	Usmon Nosir adabiy merosining tasnifiy tahlili.....	95
Farhod Qiyomov	Barmoq – milliy she'riyatimizning asosiy vazni.....	100
Shohida Karamova	Jadid romanlarida badiiy modifikatsiya.....	102
Nilufar Sultonova	Hamza she'rlarida zamondosh ayollar obrazi ("Oymisan yo qamara..." she'ri tahlili misolida).....	105
Nodira Xolikova		
G'iyosiddin Shodmonov,	Jadidlar ijodida ziyoli obrazi.....	108
Shohista Shermamatova	Jadid dramaturgiyasida inson va istiqloq konsepsiyasi (Behbudiy va Fitrat dramalari misolida).....	111
Maxsuda Berdimuratova	Jadid adiblarning ijodida millat talqini.....	114
Normurod Avazov,		

Nilufar Cho'liyeva	Badiiy asarda "Kecha, tun" so'zlarining g'oyaviy-badiiy qirralari.....	118
Muhayyo Rayxonova	O'zbek she'riyatida erk talqini.....	120
Umida Abdullayeva	Jadid shoirlari ijodida ijroviy lirika.....	123
Latofat Tajibayeva	Yangi o'zbek she'riyatining mazmuniy yangilanishi	126
Kamol Hakimov	"O'tkan kunlar" romanida tarixiylik masalasi.....	128
Dilorom Sodiqova	Cho'lpon- tong yulduzi.....	131
Muhabbat Rajabaliyeva	Mahmudkhoja Behbudi'nin aydınlanması veya bilim adamı Poyon Ravshanov'un gerçekleri.....	133
Klara Dusyorova	Jadidchilik va o'zbek adabiyotining rivojlanish masalalari....	134
Феруза Юсупова	Идеал справедливости и критерии прогресса в идеологии джадидизма.....	136
Nilufar Umarova	Jadid ziyolilari ijodida milliy etika masalalari.....	138
Sherzod Akramov		
Farhod Qiyomov	Образ бadiiy tasvirining manbalari.....	140
Sherzod Usmonov	Jadidlar va o'zbek milliy demokratik matbuot masalalari....	142
Mohigul Ergasheva	Begali Qosimov – jadidshunos.....	144
Lola Qo'ziboyeva	Jadid obrazining dramatik talqinlari.....	146
Nurali Murodullayev	Fitratning jadidchilik qarashlari to'grisida.....	149
Mehri Kenjayeva	Cho'lponning "Yangi men" she'rida yo'lovchi obrazi talqini.....	151
Muslima Ahmadjonova	Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidagi obrazlar tabiati tahlili.....	153
Munisa Nishonova	Nozimaxonim ijodida ma'rifat talqinlari.....	155
3- SHO'BA. JADIDCHILIK VA TURKIY XALQLAR ADABIYOTI		
Saidbek Boltabayev	Jadidchilik harakati bo'yicha turkiyada amalga oshirilgan dissertatsiyalar	158
Oybek Barziyev	Milliy uyg'onish davri Farg'ona vodiysi she'riyati va turkman, tatar adabiyotidagi g'oyaviy mushtarakliklar.....	164
Sarvarbek Tuliboyev	Turkiston madaniy hayotining turk matbuotida yoritilishi	167
4- SHO'BA. JADIDCHILIK VA TURKIY TILLAR MUAMMOSI		
	Выражение количеств лексическим путем на турецких языках.....	172
Хаджар Гусейнова		
Xo'jamurod Jabborov	O'zbek tili sofligini saqlashda jadidlarning o'rni.....	179
Yusuf Avcı	Ceditçilikte dil ve edebiyat gayelerinin uygulanışı ve bir karşılaştırma.....	182
Qo'ldosh Pardayev	Jadidlar ijodida til masalasi.....	185
Xurshid Ahmadov	O'zbek milliy ziyolilarning 1929-yilgi alifbo islohotiga munosabati.....	188
5-SHO'BA. TA'LIM BOSQICHLAIDA JADIDCHILIK VA JADID ADABIYOTINING O'QITILISHI		
Saodat Mo'minova	Oliy ta'limda "Qodiriy – o'zbek romanchilik maktabining asoschisi" mavzusidagi amaliy mashg'ulotni tashkil etish..	191
Umriniso To'rayeva	O'zbek jadid adabiyotini o'rganish masalalari adabiyotshunos Begali Qosimov tadqiqotlari misolida).....	194
Okila Turakulova	Jadid ma'rifatparvarlarining ilmiy-pedagogik merosi.....	197
Soxibaxon Islomova	Qatag'on qilingan ijodkorlar asarlarini qayta nashr qilish muammolari.....	199

ILMIY NASHR

**JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKIY XALQLAR ADABIYOTIGA
TA'SIRINI O'RGANISH MUAMMOSI**

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

Muharrir: *Y.Ziyodov.*
Texnik muharrir: *K.Temirova.*
Musahhah: *Y.Ziyodov.*
Sahifalovchi: *K. Eshmurodova.*

Nashriyot litsenziyasi № 5858-775f-17d6-89d3-a021-1994-5946. 22.07.2020. Terishga 02.10.2023-yilda berildi. Bosishga 10.10.2023-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x84_{1/8}. Shartli bosma tabog'i-24,51. Ofset usulida chop etildi. Times New Roman garniturasida. Ofset qog'ozi. Nashr bosma tabog'i-25,2. 2023-shartnoma. 36-buyurtma. 10 nusxada. 206 bet. Erkin narxda.

«Nasaf nashriyot – matbaa ijodiy uyi» MCHJ, 180118.
Qarshi shahri, Mustaqillik shohko'chasi, 22-uy.

«Nasaf nashriyot – matbaa ijodiy uyi», MCHJda chop etildi.
180118. Qarshi shahri, “O‘zbekiston ovozi” ko‘chasi, 33-uy

